

Een middeleeuws stenen huis in de Oosterstraat

Jan van der Hoeve

Inleiding

Naar aanleiding van de herinrichtings- en verbouwingsplannen van het pand Oosterstraat 44 (VERA) heeft in december 1995 een bouwhistorische opname en waardestelling plaatsgevonden in opdracht van de gemeente Groningen. Dit werk is verricht door het Bureau voor bouwhistorisch onderzoek J.A. van der Hoeve, in samenwerking met de Stichting Monument en Materiaal en de Afdeling Bouwtoezicht en Monumenten van de gemeente Groningen.

Het gebouw was op het moment van onderzoek grotendeels afgewerkt met betimmeringen, verlaagde plafonds en pleisterlagen van recente datum, zodat de constructie en restanten van de oudere interieurafwerkingen slechts via kleine 'kijkgaten' in beeld konden worden gebracht. Een vollediger overzicht van de bouwgeschiedenis kan pas worden verkregen bij een bouwhistorisch onderzoek na de ontmanteling ten behoeve van de bouwwerkzaamheden.

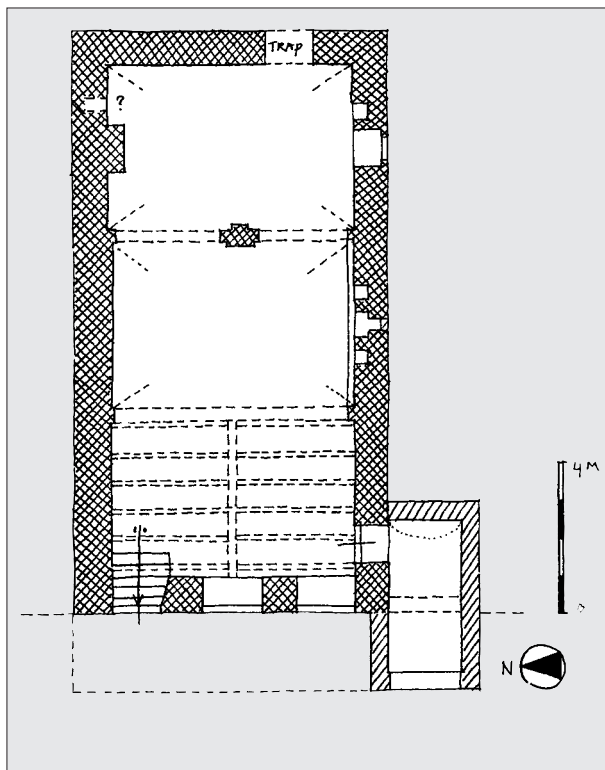
De oorspronkelijke opzet van het huis

Op grond van de oorspronkelijke structuur en indeling van het huis, de muurdikten, het baksteenformaat¹, de gewelfvorm in de kelder en de kapconstructie, wordt aangenomen dat het huis in de 14de eeuw is gebouwd.

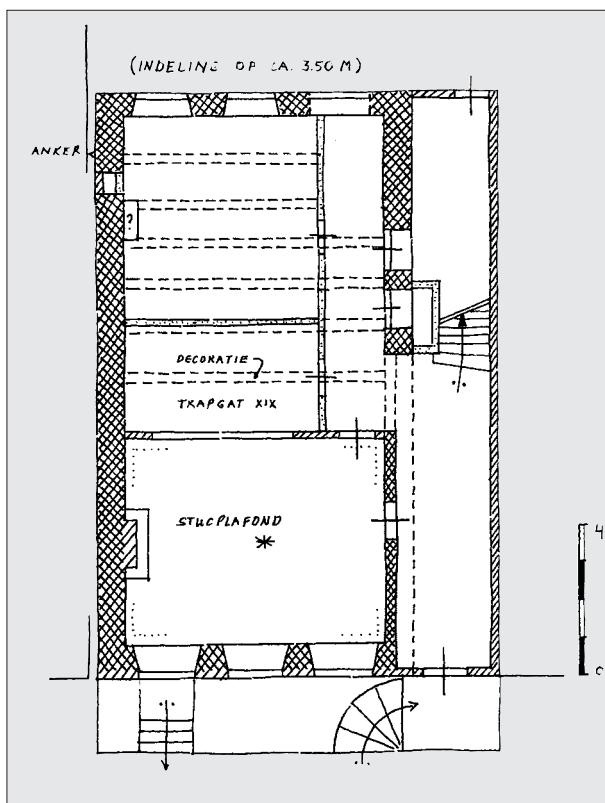
In de eerste opzet bestond het huis uit een souterrain, een hoge begane grond (4,5 m), een lage verdieping (ongeveer 1,8 m) en een kap met een zolderruimte en vermoedelijk een vliering. De kap werd zowel aan de voor- als de achterzijde beëindigd met een top- of trapgevel. De oorspronkelijke hoofdtoegang bevond zich midden in de voorgevel, zoals afgebeeld op de vogelvluchtplattegrond van de stad Groningen door Haubois (uit 1643). Aan de noordzijde bevond zich een ozendrup² en aan de zuidzijde een gang³ of privé-steeg.

Het souterrain bestaat uit drie traveeën⁴, onderling gescheiden door gordelbogen (afb. 1a). De twee oostelijke traveeën zijn overwelfd met koepelgewelven, de westelijke travee heeft een zoldering met één eikenhouten moerbalk en eikenhouten kinderbalken. Het is op dit moment nog niet duidelijk of deze houten

1. Baksteenformaat: 29-30 × 14-15 × 8-9 cm, 10 lagen: 96 cm. Incidenteel komen ook iets dunnere bakstenen voor met een maat van ongeveer 7,5 cm.
2. Een smalle onbebouwde strook naast een huis of tussen twee huizen, die ervoor diende om het regenwater op te vangen en af te voeren.
3. Het woord gang wordt in deze context gebruikt als aanduiding van een nauwe doorloop of brandgang tussen twee huizen, die in dit geval vermoedelijk gerekend werd tot het eigen terrein. Het valt aan te nemen dat de gang afsluitbaar was.
4. Travee: afstand tussen twee opvolgende steunpunten in de lengterichting van een gebouw of bouwonderdeel.

Afb. 1a. Schetsmatige plattegrond
van de kelder. Tekening:
J.A. van der Hoeve.

Afb. 1b. Schetsmatige plattegrond
van de begane grond.
Tekening: J.A. van der
Hoeve.

zoldering oorspronkelijk is. Gedeeltelijke ontleistering van de gevel waarin de gewelfaanzet zichtbaar zou kunnen zijn, toonde een klamp van nieuw metselwerk. De oorspronkelijke toegang bevond zich in de voorgevel, zoals ook nu nog het geval is. Het is onbekend of er sprake was van drie deuren of van een deur en twee vensters. In de zuidelijke muur zijn twee keldervensters en drie kaarsnissen aangetoond. De keldervensters ontvingen hun licht via de steeg of doorgang langs de zuidzijde van het gebouw. In de noordwand van de oostelijke travee bevindt zich een uitmetseling, die mogelijk een restant is van een middeleeuwse kelderschouw. Rechts naast deze schouw bevond zich nog een kaars(?)nis die nu dichtgemetseld is.

De begane grond (afb. 1b) en de eerste verdieping worden overspannen door enkelvoudige eikenhouten balklagen. In de noordelijke zijgevel zijn enkele ankers van de balklaag boven de begane grond te zien, die hoogstwaarschijnlijk van jongere datum zijn. Dit zou kunnen wijzen op een aanpassing van deze balklaag.

Over de oorspronkelijke indeling van het huis is in dit stadium van het onderzoek nog maar weinig bekend. Op de begane grond, de eerste verdieping en mogelijk ook de zolder bevonden zich stenen dwarsmuren, die de plattegronden verdeelden in voorruimten (ongeveer 2/3 deel) en een korte achterruimte (ongeveer 1/3 deel). De schouwen bevonden zich nagenoeg zeker tegen de noordgevel. Een aanwijzing voor de oorspronkelijke plaats van de trap is gevonden in het hoog geplaatste venstertje (breedte 53 cm, hoogte circa 60 cm) op de begane grond van de noordelijke zijgevel, niet ver van de achtergevel.

De eerste verdieping was in de middeleeuwse toestand in gebruik als opslagruimte. De hoogte was vermoedelijk geringer dan heden. De zoldervloer lag voor de verbouwing in de 18de eeuw ongeveer een meter lager, zoals uit de kapconstructie blijkt. Omdat er geen aanwijzingen voor een verplaatsing van de vloer van de eerste verdieping zijn, moet de oorspronkelijke hoogte van de verdieping dus circa 1,80 m zijn geweest.

De kapconstructie dateert mogelijk gedeeltelijk uit de bouwtijd. Meer zekerheid hierover valt pas te verkrijgen na de verwijdering van de betimmeringen en/of dendrochronologische datering. De constructie bestaat uit eikenhouten sporenparen⁵ en drie of vier gebinten met wurmtplaten of flieringen⁶. De koppeling van de sporenparen bestaat uit één of twee hanebalken en smeedijzeren nagels ter plaatse van de nok. Omdat er bij de 18de-eeuwse verbouwing slechts fragmenten behouden zijn gebleven, is het op dit moment onzeker of de spanten onderdeel zijn van de oorspronkelijke constructie of een latere toevoeging zijn.

Verbouwingen

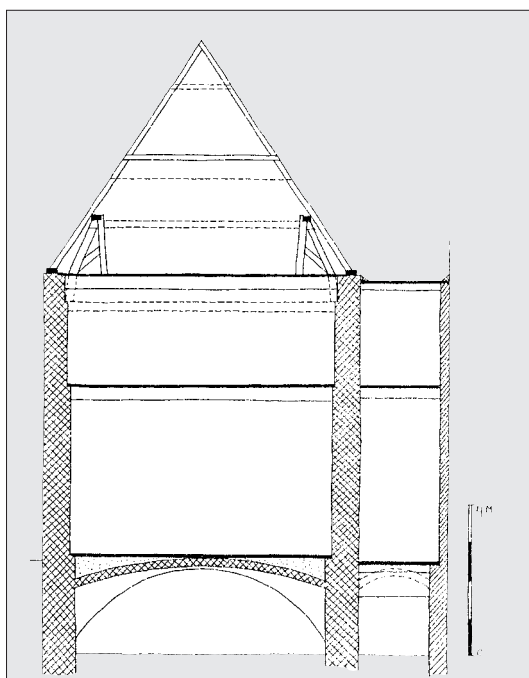
Het spreekt welhaast voor zichzelf dat het huis, waar in de loop der tijd leden van belangrijke adellijke en patricische geslachten (respectievelijk: Van Berum, Clant, Ten Berge, Gruys, Alting (1682-1724), Conring (1724-1754) en Wolthers

-
5. Dakspoor: betrekkelijk dun stuk hout dat van de dakvoet tot de nok loopt en dat door middel van latten of dakbeschoot de dakbedekking draagt. Twee daksporen tegenover elkaar vormen steeds een paar en worden verbonden door hanebalken.
 6. Wurmtplaat of fliering: horizontaal draaghout onder de daksporen in de lengterichting van een kap.

van Maneil)⁷ hebben gewoond, talloze verbouwingen heeft ondergaan, niet alleen vanwege de slijtage en verwerking van materialen maar ook vanwege wijzigingen in het gebruik en de wisselingen in de mode (stijlperiodes). Bij normaal gebruik valt elke 50 à 60 jaar een meer of minder grote verbouwing of renovatie te verwachten. Een opmerkelijk aspect hierbij is dat elke verbouwing met name de ingrepen van de vorige verbouwing ongedaan maakt. Dit heeft bij een bouwhistorische analyse als gevolg dat over het algemeen slechts de oorspronkelijke opzet en de meest ingrijpende verbouwingen zijn te reconstrueren. Zo ook hier.

De eikenhouten balken boven de begane grond zijn in elk geval tot in de 18de eeuw in het zicht geweest, zoals de beschildering aantoont. De meest recente effen beschildering is dofgroen (voormalige achterkamer) en okergeel (voormalige voorkamer?). Op een van de okergele balken is een restant van een decoratieve beschildering uit de 17de eeuw zichtbaar. In het midden van de balk is een zon afgebeeld in de kleuren geel en zwart, op een rode ondergrond. Ter weerszijden van het zonmotief bevinden zich zwart geschilderde motieven.

Uiterlijk in de eerste helft van de 18de eeuw heeft een verbouwing plaatsgevonden, waarbij de eerste verdieping is verhoogd ten koste van de zolder. De balklaag van de zoldervloer is daarbij verplaatst tot aan de bovenzijde van de oorspronkelijke borstwering van de kap. De onderste gedeelten van de spanten zijn afgezaagd, waardoor de flieringen en de sporenparen ongewijzigd op hun oorspronkelijke plaats gehandhaafd konden worden. Om voldoende hoogte op de gewijzigde zolder te verkrijgen, was het verder nodig om de trekbalen van de spanten door te zagen.

Afb. 2. Schetsmatige doorsnede van het huis. Tekening: J.A. van der Hoeve.

7. Gemeente-archief Groningen: collectie mej. M. de Visser.

Het resultaat van de verbouwingen was dat de spanten werden gereduceerd tot een soort bokken, die flieringen dragen. Door deze aanpak hoefden de sporen niet verwijderd of gewijzigd te worden (afb. 2). Wel heeft men aanpassingen in de sporenparen gerealiseerd door de verwijdering van de oude hanebalken en het aanbrengen van nieuwe hanebalken. Het valt aan te nemen dat bij deze verbouwing ook de voorzijde van de kap is afgewolfd⁸ en de voorgevel is afgetopt tot een lijstgevel⁹. Later in de 18de eeuw heeft men de voorgevel nogmaals gemoderniseerd, waarbij een klamplaag voor de middeleeuwse voorgevel is geplaatst en de vensters zijn gewijzigd. Dit valt onder meer op te maken uit het feit dat de vroeg-18de-eeuwse binnenuiken op de begane grond zijn aangepast en verlengd.

De naast het huis gelegen steeg (gang) is vermoedelijk in de 18de eeuw als ingangszone bij het huis getrokken. Oorspronkelijk bestond deze aanbouw uit slechts één bouwlaag; de verdieping van de gevel was uitgevoerd als een blinde muur, zoals op enige oude foto's van de Oosterstraat valt te constateren. De ingangszone werd ook onderkelderd en verbonden met de middeleeuwse kelder.

In 1815 wordt het gebouw 'Stad in Lande' genoemd. Vanaf dat moment wordt het enige tijd door een logementshouder bewoond¹⁰. Op de vloerdelen van de eerste verdieping zijn twee opschriften aangetroffen, die duidelijk maken dat deze vloer uit 1834 dateert. Op grond van de constructie, bestaande uit ronde naalddhouten sporen, is het niet onaannemelijk dat ook het schildeind van de achterzijde aan de kap uit dat jaar dateert.

In 1856 heeft een verbouwing plaatsgevonden, die als herstel van de gevel¹¹ omschreven werd. In 1868 hebben opnieuw verbouwingswerkzaamheden plaatsgevonden, in opdracht van A. Haakma Janssonius¹². Bij de laatstgenoemde verbouwing werd in elk geval de ingangstravee verhoogd en van een nieuwe gevel voorzien (afb. 3). De 18de-eeuwse voorgevel van het middeleeuwse huis werd opgesierd met rococo-gootklossen op de kroonlijst. Op een foto van de Oosterstraat door Von Kolkow (1868) zijn deze rococo-gootklossen namelijk nog niet aanwezig. Ook het rococo-bordes is vermoedelijk bij deze verbouwing geplaatst. Op de foto lijkt het ter bescherming ingepakt te zijn. Het bouw materiaal op de stoep wijst erop, dat de werkzaamheden in het interieur nog in volle gang waren.

Bij een van deze verbouwingen in het derde kwart van de 19de eeuw (hoogstwaarschijnlijk in 1868) is ook de indeling van het huis gewijzigd. De begane grond werd opgedeeld in een voorkamer en een achterkamer, onderling gescheiden door een trappenhuis. Verder is de interieurafwerking gemoderniseerd, waarbij decoratieve elementen uit de barok en de rococo zijn toegepast. Alleen in de voorkamer op de begane grond zijn nog elementen uit die periode bewaard gebleven: de schouw met de schoorsteenmantel, het stucplafond en de betimmering van de gevel¹³ (afb. 4). Van het trappenhuis zijn nog slechts restanten van de geschilderde 'houten' lambrisering met profiellijsten bewaard gebleven. In de profiellijsten is dieptewerking gesuggereerd door het gebruik van de kleuren zwart en oranjebruin.

8. Afgeschuind met een driehoekig, hellend schild.

9. Gevel die wordt beëindigd door een over de gehele breedte doorgaande kroonlijst.

10. Gemeente-archief Groningen: collectie mej. M. de Visser.

11. Gemeente-archief Groningen: dossier Oosterstraat D 24, i.r. 996.

12. Gemeente-archief Groningen: dossier Oosterstraat D 24, 1868 5/3060.

13. In deze betimmering zijn oudere onderdelen geïntegreerd.

Afb. 3. De voorgevel in 1925. Achter het voordeurkozijn zijn twee deuren zichtbaar. Foto: collectie gemeentearchief Groningen.

In 1896 werd de verdieping tot een zelfstandige bovenwoning ingericht, in opdracht van R.L.A. Muller. Ter ontsluiting van de bovenwoning werd achter het bestaande kozijn van de voordeur een portiek met twee deuren opgetrokken. De rechter voordeur (Oosterstraat 44a) gaf toegang tot een steile trap naar de verdieping. Bij deze verbouwing verviel de trap in de smalle zone tussen de voor- en achterkamer en werden deze kamers met elkaar verbonden. De beide doorgangen werden met gordijnen bekleed (zie afb. 4).

Op foto's uit het begin van de 20ste eeuw zijn uithangborden zichtbaar van de bier- en stouthandel S. Oosterhof (circa 1900) en de fotograaf J.F. Blöte (ca 1930).

Afb. 4. De voorkamer op de begane grond in 1925. Aan de rechterzijde is de doorgang naar de achterkamer te zien, die na verwijdering van de trap in 1896 is gemaakt. De schouw en het stucwerk zijn ongewijzigd bewaard gebleven. Foto: P.B. Kramer, collectie gemeentearchief Groningen.

Tijdens bombardementen in de Tweede Wereldoorlog heeft het pand enige schade opgelopen, die verergerd werd na de sloop van het ruïneuze zuidelijke buurpand in 1948. Voor het herstel van oorlogsschade werd in 1948/49 door het College van Algemeene Commissarissen voor den Wederopbouw van het Ministerie voor Wederopbouw en Volkshuisvesting een vergoeding toegekend en uitgekeerd. In hetzelfde jaar werd het pand op de 'Voorloopige Lijst der Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst' geplaatst, zodat voor verbouwingen ook toestemming van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg nodig was.

In 1949 werd het pand in gebruik genomen door de NV Behangselpapierfabriek voorheen Jan D. van Houten. In de periode 1948-1954 werden verscheidene bouwplannen ingediend voor herstel en uitbreiding van het pand. Onderdeel van een van die plannen was het herstel van de hoofdentree tot een eenvoudige deur. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg ging hiermee akkoord, op de voorwaarde dat "het later aangebrachte kalf in meer authentieke vorm wordt gewijzigd" en de "panelen van de deur worden voorzien van inleglijsten"¹⁴. Omdat er geen toestemming voor de onttrekking van woonruimte werd verkregen, zijn deze plannen maar ten dele gerealiseerd.

14. Samenvatting van bouwdoossier B 3194 I en II, A. de Goojer.

In 1955 kwam het pand in handen van de Stichting Sociëteitsfonds Veri Et Recti Amici, die het wilde verbouwen tot studentensociëteit met conciërgewoning. De plannen van de architect R. Offringa (1955, gewijzigd 1956) bestonden uit de bouw van een sociëteitszaal en het aanpassen van het bestaande gebouw. Deze aanpassing hield in: constructief herstel van de gevels en het dak, wijziging van de hoofdentree en de kelderzone van de voorgevel, bouw van een nieuw trapenhuis en een herindelings van de begane grond, de eerste verdieping en de zolder. De vensters van de voorgevel werden voorzien van acht- en zesruitsramen, terwijl de voordeur op de eerder aangegeven wijze werd vernieuwd.

In 1963 is de woonruimte van de conciërgewoning bij de sociëteit getrokken. Een jaar later werd de zaalruimte verbouwd tot keuken voor de in de sociëteit gevestigde mensa. In 1965 zijn de verdieping en de zolder heringedeeld en zijn er twee dakkapellen op de zijschilden van de kap geplaatst. In 1972 is de voorkamer verbonden met de achterliggende alkoofkamer. In 1977 is de zaal vernieuwd.

Tot slot

Het voorgaande roept de vraag op: wat was dit voor een gebouw? Een vraag die, gezien de beperkte waarneming ter plaatse en de stand van onderzoek naar het Groningse stadhuis slechts met de nodige slagen om de arm kan worden beantwoord. Niettemin lijkt Oosterstraat 44 in opzet te behoren tot de groep oudste stenen huizen uit de late 13de en vroege 14de eeuw. Hiertoe behoren tevens Oude Boteringestraat 24, diverse panden aan het Hoge der A en minder bekend ook Oosterstraat 33. Het meest actuele overzicht hiervan werd gegeven door F.J. van der Waard in het artikel "Middeleeuwse stenen huizen in de stad Groningen" uit 1992¹⁵. In dit artikel wordt tevens een relatie gelegd naar vergelijkbare stenen huizen in andere steden. Die kennen we in ons eigen land bijvoorbeeld in Utrecht en Den Bosch, over de landsgrenzen in Bremen, Hamburg en Lübeck en bij onze zuiderburen met name in Gent. De opkomst van dit huistype kan enerzijds in verband worden gebracht met de opkomst van een handelselite, anderzijds kennen we ze als stedelijke residentie van hoge adel en geestelijkheid.

15. Waard, F.J. van der, "Middeleeuwse stenen huizen in de stad Groningen" in: Broekhuizen, P.H. e.a. (red.), *Van Boerenerf tot bibliotheek. Historisch, bouwhistorisch en archeologisch onderzoek van het voormalig Wolters-Noordhoff-Complex te Groningen*, 1992, 147-176.